

УДК 340.1

В. В. Коцинець*кандидат юридичних наук, доцент, радник Ректора
Національної академії прокуратури України***ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ТЕОРІЇ ПРАВА**

Загальна теорія юридичного процесу достатньо представлена в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема С.С. Алексеєва, О.Б. Венгерова, В.М. Горшенєва, В.П. Казимирчука, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.М. Кудрявцева, Є.А. Лукашової, М.І. Матузова, П.Є. Недбайла, В.С. Нерсеянца, В.Ф. Опришка, О.Ф. Скакун, М.С. Строговича, В.Ф. Сіренка, І.Я. Фойницького, Ю.С. Шемшученка та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, ми не можемо констатувати, що проблема юрисдикційного процесу (як загальнотеоретичної категорії) є повністю дослідженою. Сьогодні в ній залишається чимало дискусійних питань. Особливо це стосується принципів та ознак юрисдикційного процесу, процесуальних правовідносин та ефективності процесуальної форми реалізації права.

Метою статті є визначення сутності та основних характеристик юрисдикційного процесу.

У спеціальній літературі поняттям «юрисдикція» позначають встановлену законом чи іншим нормативним актом сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, розглядати справи про правопорушення (злочини), давати оцінку діям особи чи іншого суб'єкта права з точки зору правомірності чи неправомірності.

Під таким кутом зору різновид юрисдикції визначається залежно від виду й характеру справ (злочини, проступки, майнові спори тощо), територіальної приналежності цих справ, осіб, які беруть участь у юрисдикційному процесі.

Законодавець указує, що спеціальними органами юрисдикції є суди. Судова юрисдикція нерозривно пов'язана з поняттям «судова компетенція», яка представлена сукупністю юридично встановлених повноважень (владних прав і обов'язків) певного судового органу, зокрема спеціалізованого суду [1; 2 та ін.]. Ми підтримуємо позицію, згідно з якою обсяг судової компетенції зумовлюється здійсненням державної влади судовими органами в окремих сферах суспільного життя (залежно від спеціалізації та масштабу діяльності кожної ланки судової системи).

Предметна компетенція системи судових органів знаходить конституційне закріплення у ст.ст. 124, 125 Конституції України та в інших законодавчих актах, що містять конкретні повноваження судів за предметною компетенцією в тих чи інших галузях права, визначають функціональні

повноваження (відповідні права й обов'язки) судів у галузі правосуддя.

Конституція України у ч. 1 ст. 125 указує на те, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Спеціалізація судів відбувається за галузевою ознакою та зумовленим нею видом судочинства в межах судів загальної юрисдикції. Це дозволяє вирізняти в межах загальної юрисдикції кримінальне, цивільне та адміністративне, а також господарське судочинство як особливий різновид цивільної юрисдикції. Зазначене знаходить підтвердження в низці норм чинного законодавства, наприклад, ч. 2 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає, що «юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом установлений інший порядок судового вирішення». У Кримінальному процесуальному та в Господарському процесуальному кодексах поняття «юрисдикція» не вживається, хоча аналіз відповідних норм дозволяє констатувати існування відповідних юрисдикцій.

Громадянське та гуманістичне суспільство вимагає, щоб юрисдикційна діяльність була справедливою, тобто ґрунтувалася на праві та закінчувалася винесенням виважених правових рішень щодо вирішення конфліктів. Можемо стверджувати, що законодавець орієнтується саме на правові ідеали та вказує, що соціальна роль судової влади полягає в утвердженні панування права в суспільстві.

Так, юрисдикцію можна розглядати як:

- компетентність судових органів щодо вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справ;
- компетентність будь-яких (зокрема судових) органів (посадових осіб) щодо вирішення правових справ;
- юридичне оформлене право уповноважених органів (посадових осіб) здійснювати свої функції щодо встановлених об'єктів, структур, сфер;
- фундаментальну науку і навчальну дисципліну, що вивчає державу і право як явища суспільного життя, основні закономірності виникнення і розвитку, сутність, призначення і функціонування в суспільстві, а також особливості політичної і правової свідомості та правового регулювання.

Виходячи із зазначеного, юрисдикційний процес в теорії права – це комплексна система право-

вих порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права [3, с. 706]. Цей процес регулюється правовими (процедурними і процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах (офіційних документах).

Ми вважаємо, що одночасно з узагальненою характеристикою юрисдикційного процесу слід звернути увагу і на з'ясування специфічних особливостей кожного з його різновидів, взаємно поєднуючи інтегративний і диференційований підходи. Так, до інтегративних належать проблеми:

- процесуального провадження;
- процесуальної стадії;
- процесуального режиму.

Кожний із цих компонентів відображає характеристики єдиного юрисдикційного процесу, певний аспект його функціонування. Так, процесуальне провадження є категорією, призначеною для виділення наочної характеристики процесу та його просторово-об'ємного вимірювання, процесуальна стадія є позначенням динамічної характеристики процесу, процесуальний режим визначає саму «атмосферу» юрисдикційного процесу.

Ураховуючи зазначене, вважаємо, що юрисдикційний процес становить собою комплексне наукове поняття, яке можна визначити як форму перетворення юридичних моделей. Вони містяться у внутрішньому й міжнародному законодавстві, в реальній системі правовідносин.

Узагальнення наукових джерел дозволяє стверджувати, що юрисдикційний процес – це:

- специфічна організаційна форма застосування юрисдикційними органами не диспозицій, а санкцій матеріального права, тобто не регулятивних, а охоронних матеріально-правових приписів;
- поняття, яке належить до термінів різномістовних та достатньо абстрактних. Тобто широке розуміння процесу означає применшення значення процесуального права, зокрема нівеляцію норм разом із процедурними правилами й відмову від прийнятих теорією права критеріїв розмежування галузей права;
- певне ототожнення юрисдикційного процесу з процесуальним правом.

Так, понятійна індивідуальність юрисдикційного процесу в теорії права є багатозначною та варіативною категорією. Спираючись на цю тезу, ми пропонуємо характеризувати юрисдикційний процес як сукупність послідовних дій, установлених у нормативному порядку й направлених на застосування норм матеріального права.

Ми підтримуємо науковців [4; 5 та ін.], які відносять усі узагальнені та запозичені з юридичної практики властивості юрисдикційної діяльності до тих, що властиві будь-якому з юрисдикційних галузевих процесів. Це, на нашу думку, є під-

ставою для ствердження, що всі юрисдикційні процеси мають однорідну природу й зміст, будуються на однакових засадах. Отже, вони маємо відповідати одним основоположним вимогам як структурного, так і функціонального характеру. Це співвідноситься і з кутом зору, згідно з яким юрисдикційний процес як різновид соціального процесу є нормативно встановленою формою упорядкування юридичної діяльності та правових документів. До них належать і судові процеси (судочинство), і правові процедури.

Загалом, юридичний процес можна визначити як збірне законодавчо-наукове поняття, що означає форму перетворення теоретичних юридичних моделей правозастосування в реальну систему правовідносин. Особливого акценту, на нашу думку, тут вимагає обставина, що, на відміну від інших наукових процесів, юрисдикційний є таким, чий положення та алгоритми закріплені в національному законодавстві та в міжнародних нормах.

Юрисдикційний процес у теорії права може визначатися сукупністю таких суспільних явищ:

- правоохоронна діяльність юрисдикційних органів держави та громадськості (як учасників відповідних процесів);
- правозастосовна й правотворча діяльність компетентних органів;
- процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації.

Специфіка юрисдикційного процесу в теорії права (порівняно з матеріально-правовою площиною) визначається особливостями охоронних правовідносин, тобто тими чинниками, які є для процесу основними та відрізняються від регулятивних, зокрема підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовим призначенням.

На нашу думку, сенс існування юрисдикційного процесу в теорії права поєднується з його роллю в системі правового регулювання. Це полягає в тому, що в означених межах реалізується обов'язок (і право) держави забезпечувати адекватну дію правового механізму, тому актуалізується очевидність обов'язкової присутності в складі юрисдикційного процесу владного суб'єкта.

Також вважаємо за доцільне підкреслити, що юрисдикційний процес спрямований на охорону правових зв'язків у суспільстві в цілому. Це дозволяє стверджувати, що цілі юрисдикційного процесу стратегічні; безпосередня ж мета полягає у виявленні охоронних правовідносин та реалізації. Напрошується також висновок, що місце юрисдикційного процесу в правовій системі, його обсяг та завдання визначаються змістом охоронних правовідносин. Ці правовідносини характеризується владним утручанням компетентних органів у механізм реалізації матеріально-регулятивних правовідносин для підтримки функціо-

нування, профілактики зловживань, фіксування юридичних наслідків тощо.

Поряд з істотними відмінностями юрисдикційного процесу від інших процесів мають місце відмінності й способу його зв'язку з матеріально-регулятивною сферою. Тобто юрисдикційний процес «підключається» тільки в разі виникнення охоронних правовідносин. Необхідною умовою при цьому є дії, які спираються на складну та цілісну нормативну основу. При цьому у формуванні останньої беруть участь майже всі норми процесуальних галузей.

Отже, юрисдикційний процес у теорії права становить собою різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин. Це зумовлює своєрідність його змістовних характеристик, основні з яких, на наш погляд, такі: обов'язкова наявність владного суб'єкта, специфіка застосовуваних заходів, високий рівень нормативної регламентації, особливий механізм зв'язку з матеріально-правовою регулятивною сферою.

Крім того, обрані критерії щодо розмежування матеріального і процесуального в площині юрисдикційного процесу зберігають свою чинність і через такі обставини.

Перше. Основними відносинами для юрисдикційного процесу є матеріальні охоронні правовідношення. При цьому під «матеріальним» у правовій площині мається на увазі весь спектр не процесуальних явищ, які не лише багатомірні, а й не лежать в одній площині.

Друге. Функціональний зв'язок правовідносин у юрисдикційному процесі, на наш погляд, варто трактувати як зв'язок відносин, що безпосередньо забезпечує реалізацію регулятивних та охоронних функцій.

Третє. Ці відносини, незважаючи на різну функціональну спрямованість, належать до юрисдикційного процесу. Тобто матеріальні і процесуальні явища визначаються тут «поруч одне з одним» та «співпрацюють».

Таким чином, **юрисдикційний процес у теорії права** – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності і взаємодії компетентних державних органів, що полягає в підготовці, ухваленні й документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру.

Актуальні для сьогодення спроби України набути свого місця в Європейському Союзі вимагають підвищення вимог до всіх сфер суспільного життя. Правовідносини, зокрема досконалість юрисдикційного процесу, на нашу думку, слід вважати одним з основоположних показників розвитку вітчизняного громадянського суспільства.

Як указують постулати ЄС, у правовій державі або в державі, яка прагне стати правовою, діяль-

ність органів та посадовців має бути організована на рівні найвищих правових стандартів (наявність практичних правових форм, реалізованих у життя юридичних норм, тощо). Так, у такому ракурсі, особливості юрисдикційного процесу полягають у наявності таких взаємопов'язаних функціональних складників, як владна діяльність компетентних органів і посадовців, діяльність, здійснення якої врегульовано процесуальними нормами, діяльність, направлена на ухвалення юридичних рішень загального (нормативні акти) або індивідуального (акти вживання права) характеру.

Для категорії «юрисдикційний процес» як окремого правового явища в теорії права характерні такі особливості:

- це завжди певна сукупність послідовно вчинюваних законодавчо регламентованих правових дій;
- це динамічний склад фактів, що мають юридичне значення.

На основі вищевикладеного можемо стверджувати, що юрисдикційним є процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації. У теорії права його можна порівняти з певною «інструкцією» щодо реалізації прав. Дозволимо собі зауваження, що в такому разі достатньо складно провести межу між матеріальними і процесуальними явищами в праві, зважаючи на те, що на частку матеріального права залишається порівняно небагато законодавчої уваги.

Завдання юрисдикційного процесу не зводяться тільки до опосередкування законодавчого примусу чи застосування правових норм. Значне місце тут посідає усунення будь-яких перешкод регулятивного впливу права. Тобто у площині юрисдикційного процесу компетентний орган через охоронне правовідношення може застосовувати правовий регулятивний механізм для вирішення правових проблем, зокрема не лише на рівні правовідносини, а й на рівні юридичного факту, що має місце (наприклад, в особливому провадженні як різновиді цивільного судового процесу, адже в такому разі відсутнє як застосування права, так і правовий примус, хоча наявний юрисдикційний процес).

Зазначимо, що в юридичній літературі відоме поширення отримав занадто загальний підхід до визначення поняття «юрисдикційний процес». Наші сумніви у правомірності цього полягають у тому, що юрисдикційним процесом багато авторів визнають будь-яке застосування права. Видіється, що більш широке поняття правозастосування до змісту юрисдикційного процесу слід відносити обережно, зокрема вказувати не на всі випадки правозастосування, а лише на ті, які мають винятковий характер, тобто не є обов'язковими в реалізації матеріальних регулятивних норм.

Однією з «перепон» складання єдиної думки про юрисдикційний процес є використання поняття «процес» для реалізації будь-яких правових

норм та відносин в цілому, наприклад, для опосередкування застосування норм права. При тому слід урахувати специфіку змісту юрисдикційного процесу в теорії права, що зумовлена функціональними особливостями основних для процесу (охоронних) правовідносин.

Основним, що відрізняє юрисдикційний процес від правової процедури, є особливий спосіб зв'язку саме процесу з матеріальними регулятивними правовідносинами. Відсутність потреби у юрисдикційному процесі для нормальної реалізації регулятивних норм дозволяє процесуальним нормам та відносинам відокремитися. А це, на нашу думку, є основною умовою існування самостійних правових галузей.

Спроба ж виокремити процесуальні норми як самостійну галузь зумовлена не цілком коректним, на наш погляд, розумінням юрисдикційного процесу, тобто уявленням, де він не відповідає дійсним вимогам механізму реалізації правовідносин на основі процедури, бо предмет матеріально-процедурних норм (матеріальні процедурні відносини) нерозривно пов'язаний із предметом основних норм (матеріальними регулятивними відносинами), оскільки є обов'язковою умовою реалізації.

Так, дослідники вказують [6; 7 та ін.], що норми і відносини матеріальної процедури підлягають тільки уявному вичленюванню з метою пізнання та вдосконалення. Вони мають бути (й ми цілком згодні з такою позицією) максимально наближеними до тих норм і відносин, які реалізують.

На нашу думку, примітною обставиною є й методологічна невизначеність, до якої призводить розширення поняття юрисдикційного процесу. Так, це ототожнення його з правовою процедурою, що має місце через прагнення деяких авторів оптимізувати механізм правого упорядкування суспільних відносин. Ми вважаємо, що саме це стає однією з перепон на шляху вдосконалення такого механізму.

Аналіз доступних нам джерел засвідчує, що у прихильників широкого розуміння юрисдикційного процесу інтеграція понять у сфері процедурного регулювання суспільних відносин не зберігає відповідні пропорції з диференціацією цієї галузі правової діяльності. Позитивні властивості правової процедури можуть бути використані для реалізації тих норм і відносин, які її потребують, але не опосередковують самого правозастосування. Причому зазначене має місце тоді, коли звернення до правового інституту юрисдикційного процесу дозволяє охопити все різнобарв'я процедурних норм і відносин.

Таким чином, **юрисдикційний процес** – це система процедур, спрямована на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин, обов'язковим суб'єктом якої є компетентний орган.

Можемо також стверджувати, що визначення меж юрисдикційного процесу необхідне для збереження уявлення про юрисдикційний процес, яке склалося історично, проведення чіткої грані між матеріальним і процесуальним у площині правовідносин, визначення причин та характеру особливостей, властивих юрисдикційному процесу в контексті процесуальної процедури.

Водночас дискусійним нам видається обґрунтування положення, що юрисдикційний процес за своїми принциповими характеристиками має бути тотожний тим правовим явищам, які традиційно визнаються в юридичній науці процесами (цивільним, кримінальним, адміністративним). Уважаємо, що всім попередньо викладеним матеріалом нам удалося похитнути цю позицію та довести, що юрисдикційний процес у теорії права будується на більш широких підставах.

Маємо підстави для припущення, що з трьох гілок влади українського суспільства, судова є найбільш проблемною, оскільки вона:

- не спирається на волевиявлення виборців і не може знайти у них підтримки;
- не має (як виконавча влада) значних фінансових та силових ресурсів.

Тобто сила вітчизняної судової влади має нематеріальний характер і «тримається», на наш погляд, на повазі або остраху громадян. Так, виходячи з конституційної вимоги щодо поширення юрисдикції судів на всі правові відносини в державі (ст. 124 Конституції України), зазначимо, що правосуддя відрізняється специфічністю завдань, які держава ставить перед судовими органами, а також основними функціями судової влади. Це важливо через те, що ці завдання та функції є загальними для всієї структури такої влади та виражають судову політику, єдину для всіх ланок судових органів.

Юрисдикційний процес у теорії права має основну спрямованість на те, щоб судова політика (з урахуванням гуманістичних принципів сучасності) була виражена у нормах галузей матеріального права: адміністративного, цивільного, кримінального, господарського тощо. Законодавець указує, що саме вони закріплюють відносини, спрямовані на захист прав людини й охорону економічної політичної системи суспільства.

Проте навіть за наявності справедливих матеріальних законів, чітко виражених завдань і функцій суду ступінь реалізації багато в чому залежить, по-перше, від кола питань, що належать до компетенції судових органів; по-друге, від установлення повноважень під час вирішення конкретних справ. Ними, з одного боку, охоплюються права, які забезпечують підпорядкування відповідних суб'єктів судової влади й визначальне положення суду у взаємовідносинах з іншими

органами, а з іншого – різнопланові обов'язки. Тут виступає обов'язок справедливо і своєчасно розглядати спори про право, без чого адекватне правосуддя взагалі не є можливим.

Визнання як державою, так і більшістю вчених-процесуалістів наявності різних галузей юрисдикційного процесу (конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного і господарського) є сприятливою підставою для формування єдиної теорії юрисдикційного процесу, що потребує пошуку узагальнених понять, загальних властивостей та однорідності низки ознак, як це передбачено «Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів».

Література

1. Гловюк І.В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика: монографія. Одеса: Фенікс, 2010. 230 с.
2. Іванов Ю.Ф. Судова влада та правоохоронні органи України: навч. посіб. Київ: АМУ ВПЦ, 2010. 172 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / ред. кол.: Тацій В.Я. та ін. Харків: Право, 2016. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / ред. кол.: В.Ю. Шепітько та ін. 2018. 951 с.
4. Протасов В.Н. Юридическая процедура. Москва: Юрид. лит. 1991. 144 с.
5. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: учеб. Харьков: Эспада, 2002. 504 с.
6. Денисова А.В. Адміністративний нагляд органів виконавчої влади України: генезис, процедури, шляхи новелізації: монографія. Одеса: ОДУВС, 2018. 344 с.
7. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. Київ: Конус-Ю, 2010. 296 с.

Анотація

Кошинець В. В. Юрисдикційний процес в теорії права. – Стаття.

У статті здійснено спробу визначити сутність та основні характеристики юрисдикційного процесу. Юрисдикційний процес у теорії права – це комплексна система правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права. Цей процес регулюється правовими (процедурними і процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах (офіційних документах).

Ключові слова: юрисдикційний процес, теорія права.

Аннотация

Кошинец В. В. Юрисдикционный процесс в теории права. – Статья.

В статье предпринята попытка определить сущность и основные характеристики юрисдикционного процесса. Юрисдикционный процесс в теории права – это комплексная система правовых порядков (форм) деятельности уполномоченных органов государства, должностных лиц, а также заинтересованных в решении различных юридических дел иных субъектов права. Данный процесс регулируется правовыми (процедурными и процессуальными) нормами, а его результаты закрепляются в соответствующих правовых актах (официальных документах).

Ключевые слова: юрисдикционный процесс, теория права.

Summary

Koshchynets V. V. Jurisdictional process in the theory of law. – Article.

The article attempts to determine the essence and main characteristics of the jurisdictional process. Jurisdictional process in the theory of law is a complex system of legal orders (forms) of activities of authorized state bodies, officials, as well as those interested in solving various legal cases of other subjects of law. This process is regulated by legal (procedural and procedural) norms, and its results are fixed in the relevant legal acts (official documents).

Key words: jurisprudential process, theory of law.